

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ VA SUV XO'JALIGI
VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT AGRAR UNIVERSITETI

NUKUS FILIALI

«Zootexniya» fakulteti

«IQTISODIYOT VA QISHLOQ XO'JALIGINI BOSHQARISH»

kafedrası

«Buxgalteriya hisobi va audit» ta'lim yo'nalishi

«Iqtisodiyot nazariyasi» fanidan

« REFERAT »

Mavzu. “BOZOR IQTISODIGA O'TISHDA QISHLOQ XO'JALIGIGA
DAVLAT RAHBARLIGI VA AMALGA OSHIRILAYOTGAN AGRAR-
IQTISODIY ISLOHOTLAR”

Bajargan:

Aliev A.

Qabul qilgan:

Muratbaeva Z.

Nukus – 2016 y.

BOZOR IQTISODIGA O'TISHDA QISHLOQ XO'JALIGIGA DAVLAT RAHBARLIGI VA AMALGA OSHIRILAYOTGAN AGRAR-IQTISODIY ISLOHOTLAR

- 1. O'tish davrida qishloq xo'jaligiga davlat rahbarligi**
- 2. Er islohoti, uning amalga oshirilishi**
- 3. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish**
- 4. Moliya, kredit, soliq va baholar islohoti**

1. O'tish davrida qishloq xo'jaligiga davlat rahbarligi

Qishloq xo'jaligi respublika xalq xo'jaligining eng muhim va yirik tarmog'idir. Shuning uchun ham bu tarmoqda o'tish davrida bozor iqtisodi talablariga javob beradigan munosabatlar tizimini barpo etish ob'ektiv zaruriyat hisoblanadi. Chunki ma'muriy-buyruqbozlik asosida markazdan rejali boshqarilgan iqtisodiyot sharoitidagi qishloq xo'jaligidagi davlat yakka hokimligi (qancha maydonga qanday ekinlar ekilishi, qanday mahsulotlarni, qancha miqdorda ishlab chiqarish zarurligi, ularni qat'iy belgilangan baholarda sotib olish, ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlash, daromadni taqsimlash, mulkiy munosabatlarda va boshqalarda) tarmoqda bozor iqtisodi munosabatlarini talab darajasida shakllantirish imkoniyatini bermaydi. Darhaqiqat, bozor iqtisodi avvalgi iqtisoddan tubdan, shaklan va mazmunan farq qiladi. Bozor iqtisodiga o'tishda, shuningdek, bozor iqtisodi sharoitida qishloq xo'jaligida ma'lum munosabatlarni qonunlar doirasida hal etishda davlatning rahbarligi bo'lishi lozim. Lekin u qishloq xo'jaligidagi korxonalarining to'liq erkinligi bilan bog'liq holda amalga oshirilishi zarur. Qishloq xo'jaligiga davlat rahbarligini asosan davlat bosh islohotchi sifatida muttasil amalga oshirishi maqsadga muvofiqdir.

«Agrar sektorni tubdan isloh qilish va jadal rivojlantirish muammolari islohotlarning dastlabki bosqichida hamda O'zbekistonning bozorga o'tish strategiyasida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Biz qishloqning ustun darajada rivojlanishini ta'minlashni, qishloq xo'jaligini sifat jihatidan yangi asoslarda qayta tiklashni o'z oldimizga vazifa qilib qo'ydik.» deb ta'kidlagan O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov. Shunga asoslangan holda davlat qishloq xo'jaligida bozor iqtisodi munosabatlarini barpo etish maqsadida islohotlar majmuasini ishlab chiqdi va ularning huquqiy asoslarini ham yaratmoqda. Bunga respublika Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan quyidagi qonunlar, Prezidentning farmonlari hamda Vazirlar Mahkamasining qarorlari yaqqol misol bo'ladi:

O'zbekiston Respublikasining:

- «Korxonalar to'g'risida»gi;
- «Mulk to'g'risida» gi;
- «Ijara to'g'risida» gi;
- «Tadbirkorlik to'g'risida» gi;
- «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish to'g'risida» gi;

- «Investitsiyalar to`g`risida» gi;
 - «Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi;
 - «Aholini ish bilan ta`minlash to`g`risida» gi;
 - «er kodeksi»;
 - «Suv va suvdan foydalanish to`g`risida» gi;
 - «Mehnat kodeksi»;
 - «Qishloq xo`jalik korxonalarini sanatsiya qilish to`g`risida» gi;
 - «Qishloq xo`jalik kooperativlari (shirkatlar) to`g`risida» gi;
 - «Fermer xo`jaligi to`g`risida» gi;
 - «Qishloq xo`jaligi korxonalarini sanatsiya qilish to`g`risida» gi;
- qonunlari, Vazirlar Mahkamasining «Qishloq xo`jalik mahsulotlari kontraktatsiya shartnomalarini tuzish va bajarish to`g`risidagi Nizomni tasdiqlash to`g`risida» gi qarori, Respublika Prezidentining «Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi va boshqa farmonlari shular jumlasidandir. Mamlakatimizda davlat rahbarligida qishloq xo`jaligini moliyalashtirish, kreditlash hamda soliqlar tizimlari ishlab chiqilib, ular hayotga bosqichma-bosqich tatbiq qilinmoqda. Davlat, shuningdek, fan, texnika, ilg`or va samarali texnologiyalar tizimlarini tarmoq miqyosida ishlab chiqishga ham, qishloq aholisini ijtimoiy-iqtisodiy himoya qilishga ham rahbarlikni amalga oshirmoqda.

Qishloq xo`jaligida davlatning bevosita rahbarligida agrar islohotlarning negizi hisoblangan er va mulk islohotlari amalga oshirilmoqda, davlat va jamoa xo`jaliklari negizida shakllangan va mazmunan yangi jamoa, shirkat, fermer, dehqon xo`jaliklari, qo`shma korxonalar tashkil etilmoqda. Qishloq xo`jaligidagi davlat korxonalariga davlatning rahbarlik ko`lami nodavlat xo`jaliklarga nisbatan ko`proq. Shu bilan birgalikda o`tish davrida davlat talabini e`tiborga olgan holda jamoa va shirkat, fermer xo`jaliklariga ham qancha paxta, g`alla va sholi mahsulotlari etishtirish davlat buyurtmasi shaklida belgilab berilmoqda. Bu hol keyinchalik kamayib, uni erkin bozor qonunlari asosida shartnomalar bo`yicha amalga oshirish ta`minlanadi. Demak, kelajakda qishloq xo`jaligiga davlatning rahbarligi yanada takomillashtiriladi. Buning uchun davlatning uzoq muddatga mo`ljallangan dasturlari ishlab chiqiladi. Ularda tomonlarning manfaatlariga alohida e`tibor berish maqsadga muvofiqdir. Darhaqiqat, ishlab chiqarishning ravnaqini faqat manfaat ta`minlaydi. U moddiy, ma`naviy va boshqa shakllarda amalga oshiriladi.

Davlat bu tarmoq bilan bog`liq bo`lgan tarmoqlarni ham (xizmat ko`rsatuvchi, qayta ishlovchi, sotuvchi) isloh qilishga alohida e`tibor berdi. Natijada bu tarmoqlardagi davlat korxonalarini davlat aktsiyadorlik korxonalariga, tashkilotlariga aylantirildi. Masalan, paxta zavodlari, un, non, yog`-moy, go`sht kombinatlari, konserva zavodlari .

Natijada shu tarmoqlarda bozor munosabatlarini erkin amalga oshirish imkoniyatiga ega bo`lgan turli shakldagi mustaqil korxonalar, birlashmalar, uyushmalar tashkil etildi. Ularning serqirrali faoliyatlarini samarali boshqarishni ta`minlash qobiliyatiga ega bo`lgan tarmoq tashkilotlari ham davlatning bevosita rahbarligida tashkil etilib, takomillashtirilmoqda. Chunonchi, Qishloq xo`jaligi

vazirligi Melioratsiya va suv xo'jaligi vazirligi bilan uyg'unlashtirilib, yagona Qishloq va suv xo'jaligi vazirligiga aylantirildi. Unga 2001 yilda O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi ham qo'shildi. 2003 yilda shu vazirlik tarkibiga «O'zgo'shtsutsanoati», «O'zparrandasanoat» aksionerlik tarmoqlari ham qo'shib yuborildi. Natijada bu yirik vazirlikning maqsadi va vazifasi tubdan o'zgartirildi. U hozirgi davrda qishloq, suv hamda o'rmon xo'jaliklarida iqtisodiy islohotlarning samarali tizimlarini ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish bilan shug'ullanmoqda.

Shu bilan birgalikda «O'zpaxtasanoatsotish» uyushmasi, «O'zdonmahsulot» davlat-aktsiyadorlik korporatsiyasi, «O'zqishloqxo'jalikta`minottuzatish» davlat kooperativ qo'mitasi, «O'zmevasabzavotuzumsanoat» xolding kompaniyasi, «O'zqishloqxo'jalikkimyo» davlat aktsiyadorlik jamiyati, er resurslari qo'mitasi, «O'zagromashservis» uyushmasi, «O'zagrosug`urta» davlat aktsiyadorlik kompaniyasi, «O'zqishloqxo'jaliklizing» aksionerlik kompaniyasi, O'zbekiston dehqon va fermer xo'jaliklari uyushmasi tashkil etildi. Islohotlar faqat tarmoqlarda yangi vazirliklar, kontsernlar, kompaniyalar tashkil etishgagina emas, balki qishloq xo'jaligi va u bilan bog`liq bo`lgan xo'jaliklar va tarmoqlarning boshqaruv tizimini bozor iqtisodi talablariga moslashtirishga qaratilmoqda. Davlat rahbarligida amalga oshirilayotgan islohotlar tarmoqqa ichki hamda chet el investitsiyalarini jalb etish uchun qulay sharoitlar yaratmoqda. Bular pirovard natijada qishloq xo'jaligining yanada rivojlanishini, samaradorligi oshishini ta'minlaydi.

2. Er islohoti, uning amalga oshirilishi

Er islohotini rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining «er Kodeksi»ga Oliy majlisning 2004 yilning 28-29 avgustida bo`lib o'tgan sessiyasida talaygina o'zgartirishlar kiritildi. Jumladan, qishloq xo'jalik kooperativlariga (shirkatlariga) hamda boshqa korxonalar tashkilotlariga qishloq xo'jalik ishlab chiqarish maqsadida erlardan to`liq va samarali foydalanish uchun ijaraga yoki doimiy foydalanishga erlarni qo'shimcha imkoniyati berilgan. Qishloq xo'jalik erlarini qishloq xo'jalik shirkatlariga ma'lum muddatga ijaraga berish boshqa tashkilotlarga doimiy foydalanishga berish huquqiga tuman hohoshi yoki viloyat hokimi ega. Bunday holatni shakllantirilishi bizningcha, er islohotini soddalashtirishga emas, balki murakkablashtirishga, noaniqlikka olib kelishi mumkin. Chunki endilikda shirkat xo'jaliklarining rahbarlari tuman hokimidan tashqari yana viloyat hokimining ham roziligini olishi zarur. Bu vaqt hamda mablag` sarfini oshishiga olib keladi. Shuning bilan birgalikda tuman hokimlarining rolini ham pasayishiga olib keladi. Bunday holni oldini olish uchun avvalgi tartibni saqlagan holda intizomiy javobgarlikni hamda ma'suliyatni kuchaytirish lozim.

2004 yilning sentyabr oyidan boshlab fermer xo'jaliklariga erni ijaraga berish 30 yildan 50 yilgacha bo`lgan muddat belgilanadi. Shu davrgacha esa eng kami 10 yil deb belgilangan edi. Endilikda shu davrgacha cho`zilgan ijara muddatlari avtomatik ravishda 30 yilga o'zgartirildi. Masalan, fermer erni 10,15,25 yilga ijaraga olgan bo`lsa, 2004 yilning sentbr oyidan boshlab, ularning muddati 30 yil

deb tan olinadi. Agarda 30 , 65 , 40 , 50 yilga ijaraga olingan bo`lsa, bu muddatlar saqlanib qolinadi.

Qishloq xo`jalik kooperativlarida (shirkatlarida) qishloq xo`jaligi mahsulotlarini etishtirish uchun umumiy yig`ilishning qaroriga binoan oilaga 5 yil muddatga pudratga beriladi. Shu muddat tugagach, pudratchi belgilangan shartlarni buzmagani bo`lsa, shu erlarni unga pudratga berish yangi muddatga uzaytiriladi.

Respublikamiz qishloq xo`jaligini barqaror rivojlantirishda er-suv resurslarining ahamiyati beqiyos. Chunki ular yordamida mamlakatimiz ichki yalpi mahsulotining to`rt dan uch qismi, xalqimiz iste`mol qilayotgan mahsulotlarning 95 foizi etishtirilmoqda. Shunday ekan, ulardan kelajakda yanada to`liqroq, samaraliroq foydalanish dolzarb muammo hisoblanadi. Uni hal etish maqsadida respublika hukumati tomonidan siyosiy, huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy hamda ijtimoiy ahamiyatga ega bo`lgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Chunonchi, er, suv, mulk to`g`risidagi qonunlar, kodekslar qabul qilindi. Ularda respublikamizda erlarga, suvlarga egalik qilish, ulardan maqsadga muvofiq hamda samarali foydalanish borasidagi munosabatlar tizimi va ularni amalga oshirish tartibi ko`rsatilgan. er-suv resurslariga egalik qilishning huquqiy asosi O`zbekiston Konstitutsiyasining 55-moddasida «er...suv...umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir» deb alohida ta`kidlangan.

Respublikamiz jami er maydoniga umummilliy boylik, davlat mulki sifatida egalik qilish huquqi O`zbekiston Oliy Kengashi zimmasiga yuklatilgan. Oliy Kengash o`z vakolatidagi er munosabatlarining ayrim masalalarini xalq deputatlari qishloq, shahar, posyolka, tuman hamda viloyat kengashlari va ularning ijroiya qo`mitalari zimmasiga yuklagan. Ular yuqorida keltirilgan qonun talablaridan kelib chiqqan holda erlarni ulardan oqilona, samarali foydalanish maqsadida foydalanuvchilarga ma`lum muddatga haq to`lash evaziga foydalanish uchun bermoqdalar. Demak, ular er islohotini amalga oshirishga ma`suldirlar. Chunki ular erlarni samarali foydalanish uchun haqiqiy egasiga berish bilan bog`liq bo`lgan masalalarni hal etadilar.

So`nggi yillarda erlar qonunda belgilangan tartibda qishloq xo`jalik korxonalariga turli muddatlarga foydalanish uchun haq to`lash evaziga (er solig`i) ijaraga berilmoqda. Masalan, 2002 yilning boshiga respublikamiz jami er fondining 56,3 foizi yoki 25,3 mln. gektari jamoa hamda shirkat xo`jaliklariga, 642,4 ming gektari esa mustaqil fermer va dehqon xo`jaliklariga uzoq muddatga foydalanishga berilgan.

Shu bilan birgalikda respublika fuqarolariga shaxsiy yordamchi xo`jaliklarini, jamoa bog`dorchiligini, uzumchiligini yaratish hamda yakka tartibdagi uy-joy qurilishi va uni obodonlashtirish uchun meros qilib qoldirish sharti va umrbod egalik qilish huquqi bilan belgilangan miqdorda er berilmoqda. Demak, shu qoidaga muvofiq erni avloddan-avlodga meros qilib qoldirish ta`minlangan. Ya`ni shu erlarga egalik qilish hamda ulardan foydalanish huquqi fuqarolarga umrbod berilgan. Bu respublikamiz er islohotidagi eng muhim yutuq hisoblanadi. Lekin fuqarolar qonunlarda ko`rsatilgan shartlarni buzsalar, ularning erga merosxo`r sifatida egalik qilish huquqi yuqoridagi tashkilotlar tomonidan

bekor etilishi ham ko`rsatilgan. Islohot natijasida respublika qishloq hududlarida yashayotgan fuqarolarga umrbod foydalanish uchun 1990-2002 yillar davomida 600 ming gektarga yaqin qishloq xo`jalik erlari berildi. Bu maydon Andijon viloyatining qishloq xo`jalik erlariga nisbatan 2,2 marta, Farg`ona viloyatinikiga nisbatan 1,8 barobar ko`pdir. erlarni berish natijasida 3,2 mln. dan ortiq oilaning er bilan ta`minlanganlik darajasi hozirgi davrda qondirilgan. 2001 yilning boshiga kelib mamlakat aholisi ixtiyorida 625,8 ming gektar tomorqa erlari bor edi. Aholi berilgan erga qonun doirasida egalik qilish hamda undan samarali foydalanish natijasida yurtdoshlarimizni qishloq xo`jalik mahsulotlari bilan ta`minlashga ulkan hissa qo`shmoqda. 2001 yilda aholi ixtiyoridagi erlardan respublikada etishtirilgan jami don mahsulotlarining 19,3 foizi, kartoshkaning-80 foizi, sabzavotning-74,8 foizi, poliz mahsulotlarining-64 foizi, uzumning-35 foizi olingan. Shuningdek, tomorqa xo`jaliklarida jami go`sht mahsulotlarining-91,1 foizi, sutning-93,6 foizi etishtirilgan. Ta`kidlash kerakki, erlarni yuridik shaxslarga uzoq muddat foydalanish uchun ijaraga berish jarayonida ma`lum qiyinchiliklar kelib chiqmoqda. Masalan, mustaqil faoliyat ko`rsatish huquqiga ega bo`lgan fermer xo`jaliklari foydalanish uchun er so`rab, o`zi joylashgan hududdagi tuman hokimligiga hamda xo`jalikning rahbariga yozma ravishda murojaat etmoqdalar. Lekin bu masala ayrim hollarda belgilangan 1 oy muddatda hal etilmayotir. Buning bir qancha sabablari mavjud. Darhol er berish uchun tuman xalq deputatlari ijroiya qo`mitalarining ixtiyorida bo`sh erlar yo`q. Demak, ular so`zsiz xo`jalik rahbarlariga murojaat etadilar. Xo`jalik rahbarlari esa o`z ixtiyorlaridagi erlarni osonlikcha berishmaydi. Chunki ularning zimmasida davlat buyurtmalari bor, qolaversa, shu erlardan ma`lum miqdorda foyda oladilar. Shunday ekan, xo`jaliklar ixtiyoridagi erlarni mustaqil fermer, dehqon xo`jaliklariga olib berishda yuqorida ko`rsatilgan masalalarning hal etilishiga alohida e`tibor berish zarur. Shu bilan birgalikda mustaqil fermer va dehqon xo`jaliklariga erlarni qishloq xo`jalik yili boshlanmasdan hamda kuzgi don ekinlari hosili yig`ishtirib olingandan so`ng berilishini ta`minlash maqsadga muvofiqdir.

O`zbekistonda er munosabatlarini rivojlantirish maqsadida Prezident I.A. Karimov tomonidan 1994 yil may oyida «erlardan foydalanishni yaxshilash to`g`risida» maxsus farmon imzolangan. Shu farmonga ko`ra, ma`lum miqdordagi er maydonlarini xususiy mulk sifatida «kim oshdi» savdolarida sotishga ruxsat etilgan. Ulkan siyosiy ahamiyatga molik tadbirdir. Shunday ekan, sotilishi belgilangan er maydonining dastlabki bahosini belgilash bilan bog`liq bo`lgan ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish lozim. Unda qanday erlar sotilayotganligi, ularning qanday joyda joylashganligi, kommunikatsiyalar tizimining rivojlanganligi, olinayotgan foyda miqdori, inflyatsiya koeffitsienti va boshqa masalalar e`tiborga olinishi lozim.

erlardan foydalanganlik uchun yagona er solig`ining 1999 yil 1 yanvardan joriy etilishi munosabati bilan yangi muammo shakllanmoqda. Chunki avval er solig`i to`liq mahalliy byudjetga o`tkazilar edi. Endilikda esa bu masala to`liq hal etilmagan. Chunki hozirgi yagona er solig`i tarkibi bir nechta soliqlardan tashkil topgan. Lekin ularning qanday taqsimlanishi to`liq ko`rsatilmagan. Oqibatda mahalliy byudjet evaziga erlarning sifatini yaxshilash bilan bog`liq bo`lgan

mablag'lar miqdori qisqarishi erlarning iqtisodiy unumdorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ta'kidlangan masalalarning ijobiy hal etilishi er munosabatlari takomillashishini ta'minlaydi.

3. Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish

Markazdan rejali boshqarilgan iqtisodiyot yillarida qishloq xo'jaligida: **a)** davlat mulki; **b)** kolxoz-kooperativ mulki; **v)** shaxsiy mulk shakllari mavjud edi. 1992 yilgacha respublikamiz qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan mulkning 99,9 foizini davlat va kolxoz-kooperativ mulki tashkil etardi. Qishloq aholisining shaxsiy mulki esa juda ham kam edi. Bunday hol bozor iqtisodi talablariga javob bermaydi. Bozor iqtisodi sharoitida mulkchilikning turli shakllari va erkin mulk munosabatlari mavjud bo'lishi, bunda xususiy mulkchilikni rivojlantirishga alohida e'tibor berilishi lozim. Bu masalani hal etish uchun huquqiy asoslar yaratildi: «Mulq to'g'risida», «Ijara to'g'risida», «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi qonunlar va qarorlar, farmonlar qabul qilindi. Shularga asoslangan holda tarmoqda bosqichma-bosqich mulkchilikning quyidagi turlari tashkil etilmoqda: a) cheklangan miqdorda davlat mulki saqlanmoqda; b) jamoa mulki, uning turlari keng miqyosda tashkil etilmoqda; v) xususiy, shaxsiy mulk ham rivojlantirilmogda; g) aralash (qo'shma) mulkning tashkil etilishiga imkoniyat yaratilmogda.

Yuqorida qayd etilgan mulkchilik shakllarining hajmi qishloq xo'jaligida ham bosqichma-bosqich o'zgarib bormogda. Davlat mulkining hajmi, salmog'i qisqarishi hisobiga jamoa, shaxsiy, qo'shma va xususiy mulk shakllarining miqdori hamda salmog'i oshmogda. Masalan, Vazirlar Mahkamasining qaroriga muvofiq 1992 yili 224 ta davlat xo'jaligi (sovxozlar) iqtisodiy ahvoli nochor bo'lganligi uchun jamoa xo'jaliklariga, ularning mulki esa jamoa mulkiga aylantirildi. 1993 yildan boshlab jamoa hamda davlat mulkiga asoslangan xo'jaliklarning mulki shirkat mulkiga (paychilikka asoslangan) aylantirildi. 1998 yildan boshlab zararga (uch yil davomida) ishlayotgan jamoa va shirkat xo'jaliklari mustaqil fermer xo'jaliklariga tanlov asosida aylantirilmogda. 2003 yilning boshiga kelib, barcha jamoa xo'jaliklari negizida 1866 ta shirkat xo'jaligi tashkil etildi. Endilikda tumanlar miqyosida fermer xo'jaliklari uyushmalari tuzilmogda. 2003 yildan boshlab Farg'ona viloyatidagi Yozyovon tumanida, Buxoro viloyatidagi Romitan tumanida, Sirdaryo viloyatidagi Mehnatobod va Muzrobod tumanlarida fermerlar uyushmasi tashkil etiladi. Tugatilayotgan, sanatsiya qilinayotgan korxonalarining mulki fermer xo'jaliklari o'rtasida belgilangan tartibda taqsimlanmogda. Shuning natijasida shaxsiy mulk barpo etilmogda. Davlat mulki keyinchalik sotish sharti bilan ijaraga berilishi natijasida ijara mulkiga aylantirilmogda; ishchi-xizmatchilarning xo'jaliklardan olayotgan daromadlari, o'z mablag'lari hisobiga davlat mulkining ma'lum qismini (aktsiyalarini) sotib olishlari natijasida hissadorlik jamiyatlari tashkil etilmogda. Qishloq xo'jaligi korxonalari ixtiyoridagi mulknı aholiga sotib,

ulardan o'zlari, shuningdek, yollangan mehnatdan foydalanish natijasida xususiy, shaxsiy mulk tashkil etilib, rivojlantirilmoqda. Xususiy mulkchilikni rivojlantirishda davlat iqtisodiy yordam bermoqda.

Qishloq xo'jaligi korxonalarini ixtiyorida chorvachilik fermalarini sotib olishda davlat sotib oluvchilarga imtiyozli (foizsiz) kreditlar ham berdi. Natijada qishloqda mulkdorlar sinfi vujudga kelib, ularni davlat o'z himoyasiga olgan. Mulknini davlat tasarrufdan chiqarish va xususiylashtirish jarayoni kelajakda ham rivojlantirilishi, takomillashtirilishi zarur.

Qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan mulkdorlarning uyg'unlashishlari (mulk tarmog'idagi salmog'i bo'yicha) natijasida qo'shma mulk barpo etilmoqda. Qo'shma mulkchilikni rivojlantirishda chet el yuridik hamda jismoniy shaxslari ham qatnashishlari mumkin. Qishloq xo'jaligida mulknini davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirish natijasida nodavlat mulkning salmog'i ortib bormoqda. 2003 yilning boshiga kelib, qishloq xo'jaligida nodavlat mulkning salmog'i 99 foizni tashkil etgan. Nodavlat mulkchilikka asoslangan xo'jaliklarning faoliyati yuksalmoqda. Ularda ekilayotgan ekinlarning hosildorligi, chorva hayvonlarining mahsuldorligi oshishi hisobiga foyda ko'payib, rentabellik darajasi yuksalmoqda. Bu, albatta, mulk islohotining natijasidir. Yuqoridagilarni e'tiborga olgan holda kelajakda qishloqlarda xususiy va shaxsiy mulkchilikni rivojlantirishga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir. Chunki haqiqiy mulk egasiga aylangan qishloq ahli undan oqilona hamda samarali foydalanishi tabiiy.

4. Moliya, kredit, soliq va baholar islohoti

2004 yilda qishloq xo'jaligida iqtisodiy munosabatlarni chuqurlashtirish maqsadida shirkat hamda fermer xo'jaliklaridan etishtirilayotgan mahsulotlarni davlat buyurtmalariga binoan sotib olishda avval o'rnatilgan transhlar o'rniga eksperiment tariqasida bevosita imtiyozli bank kreditlarining summasi sotib olinadigan mahsulotni etishtirish uchun texnologik kartalarga binoan qilinadigan xarajatar summasidan kam bo'lmasligi kerak. Lekin bevosita bank kreditlari bo'yicha beriladigan mablag' yana avvalgi transhdagidek mineral o'g'itlarni, yoqilg'i va yog'lash materiallarini hamda ehtiyoit qismlar sotib olish maqsad qilib qo'yilgan. Bunday tartib qishloq xo'jalik korxonalariga olayotgan kredit mablag'larini o'zlarini hohishlari bo'yicha erkin, mustaqil sarflash imkoniyatini bermaydi. Shuning oqibatida olinayotgan kredit mablag'lari doim ham samara keltirmaydi. Chunki ko'pchilik hollarda qishloq xo'jalik korxonalarini ishlab chiqarish yilning dastlabki oylarida ko'proq mablag'ni erni haydashga, uni ekishga tayyorlashga, ariiq - zovurlarning texnik holatini yaxshilashga sarflashi lozim. Lekin bevosita kreditdagi mablag' ularni ta'minlash qobiliyatiga ega emas. Ya'ni xarajatlar kredit mablag'lari bilan ta'minlanmagan. Shunday holat mineral o'g'itlarni sarflash jarayonida ham sodir bo'lmoqda. Shuning uchun bevosita berilayotgan kredit mablag'larini sarflash erkinligi korxonalariga berilishi maqsadga muvofiqdir. 2004 yilda ham davlat buyurtmalari bo'yicha sotib olingan paxta xom-ashyosining narxi bilan uning chigit urug'i qishloq xo'jalik

texnikalarining erkin narxlarini o'rtasida nomutanosiblik saqlanib qolgan. Masalan, paxta xom-ashyosining davlat xarid narxi 2004 yilda 15,4 foizga oshgan bo'lsa, paxta ekilgan maydonga ishlov beradigan kultivatorning narxi 33,7 foizga, er haydaydigan TTZ – 60.11 va TTZ – 100.11 rusumli traktorlarning erkin narxi 22.1 – 26,3 foizga oshgan. Bunday hol qishloq xo'jaligi korxonalarining iqtisodiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Jahondagi iqtisodiy jihatdan eng baquvvat hisoblangan AQShda raqobatga asoslangan erkin bozor iqtisodiy munosabatlari nihoyatda takomillashgan. Ular mamlakatdagi barcha sub'ektlarning iqtisodiyotini yuksalishini ta'minlamoqdalar. Jumladan, 2,5 mln ga yaqin fermer xo'jaliklari 199-2002 yillarda o'rtacha 350 mln. tonnaga yaqin g'alla ishlab chiqarishga erishishgan. Shundan 200 mln. tonnaga yaqini ichki talabni qondirgan. qolgani esa chet mamlakatlarga eksport qilingan. Kichik biznes vakili hisoblangan fermer xo'jaligida ishlayotgan bir kishi (1998-2000 yillarda o'rtacha) 150 ga yaqin kishilarni oziq-ovqat va xom-ashyoga bo'lgan talabini qondirgan. AQSh fermerlari tomonidan yaratilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari erkin bozor munosabatlari asosida sotilmoqda. Masalan, mamlakatda etishtirilayotgan bug'doyni sotish bilan asosan «AQSh bug'doy assotsiatsiyasi» shug'ullanadi. Bu assotsiatsiya qishloq xo'jaligi vazirligi tomonidan byudjetdan hamda fermerlarning ajratayotgan mablag'lari evaziga faoliyat ko'rsatadi. Uning asosiy maqsadi mamlakatda etishtirilayotgan bug'doy donini ichki va tashqi bozorda samarali sotish. Maqsadni hal etish uchun assotsiatsiya tarkibida 27 ta «bug'doy komissiyasi» tashkil etilgan. Shundan 13 tasi mamlakatning ichki bozorida, 14 tasi esa chet ellarda, AQSh da mavjud bo'lgan hamda etishtirilishi mumkin bo'lgan bug'doyni sotish bilan shug'ullanadilar. Ularning ko'pchiligida yuqori malakali xodimlar uddaburonlik bilan faoliyat ko'rsatmoqdalar. Ular avval fermerlar bilan birgalikda qancha miqdorda, qanday sifatli bug'doy donini etishtirish imkoniyatlarini aniqlab olishib, so'ng iste'molchilar bilan bog'lanishadilar. Shundan so'ng bug'doy sotuvchi fermerlarni uni oluvchi bilan bog'lab, oldi-sotdi shartnomalarini tuzadilar. Bug'doy donini sotayotgan har bir fermer assotsiatsiyasi xodimi tomonidan sotilgan har bir bushel' bug'doy doni uchun yarim isit miqdorida shu komissiyaning jamg'armasiga ajratadilar.

Assotsiatsiya jamg'armasining boyitish maqsadida uning xodimlari ko'proq mahsulotlarni oluvchilarni topishga harakat qilishadi. Shunday qilib, ular bug'doy donini ishlab chiqaruvchi fermerlarga mahsulotlarini vaqtida sotish bo'yicha xizmat ko'rsatadilar. Fermerlar esa asosan bozor talabini e'tiborga olgan tarzda sifatli mahsulot etishtirish bilan shug'ullanadilar.

AQSh fermerlari davlat siyosatini ichki va tashqi bozor talablarini e'tiborga olgan holda ham sifatli qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirishga kirishadilar. Jumladan, ular fan, Yangi texnikalarni, samarali texnologiyalarni izchillik bilan o'zlarining barcha faoliyatlariga joriy etishga harakat qiladilar. Shu maqsadda, aksariyat fermerlar ilmiy tashkilotlar bilan yaqin aloqada bo'lishadi. Shu jarayonda ilmiy tashkilotlarning xodimlari ham faol harakatda bo'ladilar. Ular o'zlaridagi fan, texnika hamda texnologik yangiliklar bilan fermerlarni bevosita xabardor etib, o'zlarining takliflarini fermerlar ishlab chiqarishiga joriy etishda faol ishtirok

etadilar. Bu munosabat tomonlarning kelishgan holda tuzilgan shartnomalarida batafsil aks ettiriladi. Fermerlar ilg`or Van, Yangi texnika va texnologiyalarning samarali deb hisoblashgach, ilmiy muassasalar bo`lgan munosabatlarini yanada rivojlantirishga intiladilar. Bir misol, AQSh da eng ko`p bog`doy etishtiradigan shtatlardan biri Montana shtati hisoblanadi. U erda 1 mln. gektardan oshiqroq maydonga bug`doy ekiladi. Har bir gektar maydonda so`nggi yillarda 18-20 tsentnerdan bug`doy hosili olingan. Shu shtatda Les Auer degan fermer 600 ga yaqin maydonni shudgor qilib, o`g`itlardan foydalangan holda bug`doy ekadi.

U qishloq xo`jalik institutlarining ilmiy xodimlarining takliflarini o`z fermer xo`jaligi ishlab chiqarishiga joriy etish maqsadida shartnoma tuzgan. Olimlarning takliflariga ko`ra, ko`rashudgorlash o`rniga erlarni kul`tivatsiya qilishga, o`g`itlarni ishlatish o`rniga gerbitsidlardan foydalanishga o`tgan. Shularning natijasida har bir bushel` g`alla ekish xarajatlarini kamaytirib, bug`doyning shosildorligini oshirishga erishgan. Natijada xo`jalikda mehnat unumdorligi hamda foyda summasi sezirarli darajada oshgan. Olimlar ham o`z mehnatlari uchun etarli miqdorda mablag` olganlar. Xullas, Yangi agrotexnik tadbir tomonlar uchun manfaatli bo`lgan.

Olimlarning bug`doy etishtirish sohasidagi agrotexnik tadbirlarni takomillashtirishga oid samarali takliflarini o`z xo`jaligi faoliyatida sinab yuqori natijaga erishgan Les Auer bug`doy ekiladigan maydonini ikki marotaba kengaytirishni rejalashtirgan. Bunday misollar AQSh fermer xo`jaliklari faoliyatida talaygina.

Gollandiyada jahonga tarqalgan chiroyli, nafis gullarning Urug`larini etishtirish bilan shug`ullanadigan fermerlar o`z faoliyatlarni olimlar bilan chambarchas bog`laganlar. Iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda har qanday korxonani samarali faoliyat ko`rsatishiga katta e`tibor beriladi. Buning uchun bo`lajak boshqaruvchilarni tayyorlashga harakat qilinadi. Shu maqsadda, AQSh maktablarida 10 ga to`lgan o`quvchilardan boshlab bara sub`ektlar faoliyatini boshqarish bilan bog`liq bo`lgan bilimlarni bosqichma-bosqich o`qitishni yo`lga qo`yadilar. Ular maktabda olgan bilimlarini kelajakda institut va universitetlarda yanada teranlashtirib boradilar. Malakali, uddaburon baoshqaruvchilarni tayyorlashda korxonalar ham katta rol` o`ynaydi. Shu maqsadda, korxonalarining rahbarlari, egalari bilim maskanlariga borishib iqtidorli, bilimli talabalarni tanlab olib, ularni tayyorlash bilan bog`liq bo`lgan xarajatlarni moliyalashtiradilar. Ularni o`qishni bitirganlaridan keyin ish bilan ta`minlaydilar. Yosh mutaxassislar shu korxonada oldidagi burchini bajarishga harakat qiladilar. Bundan tomonlar har tomonlama manfaatdor. Yuqorida keltirilgan va ma`ruzada aytiladigan ayrim chet el tajribalarini Respublika qishloq xo`jaligidagi kichik korxonalar hisoblangan fermer xo`jaliklarining serqirrali faoliyatida qo`llash maqsadga muvofiqdir. Buning uchun birinchidan, fermerlarning o`zlari barkamol, etuk, bilimdon, tadbirkor rahbar bo`lishlari kerak. Ikkinchidan esa, korxonalar, tashkilotlar, olimlar, mutaxassislar o`zlarining xizmatlarini fermerlarga ko`rsatish maqsadida ular bilan aloqalarni rivojlantirishlari zarur. Xullas, tomonlar o`rtasidagi munosabatlarni o`zaro manfaatli tarzda rivojlantirishga erishishlari shart. Shundagina kichik korxonalar hisoblangan fermer xo`jaliklarining yonida boshqalrning iqtisoditi rivojlanadi.

Bu holatni XII mavzuni o`rganishda ham foydalanish lozim.

Qishloq xo`jaligida erkin bozor munosabatlarini shakllantirish maqsadida moliya, soliq, kredit hamda baholar tizimini isloh etish ob`ektiv zaruriyat hisoblanadi. Chunki davlat mulkchiligiga asoslangan korxonalarining faoliyatini moliyalashtirish, ularga vaqtincha foydalanish uchun bo`sh bo`lgan mablag`larni kredit shaklida berish, etishtirilayotgan mahsulotlarning xarid qilish baholari davlat tomonidan markazdan rejali tarzda amalga oshiriladi. Erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida esa korxonalar ishlab chiqarishi uchun zarur bo`lgan mablag`larni eng avvalo o`zlari ishlab topishlari kerak. Mablag` etishmagan hollarda uni chetdan o`zaro manfaatli tarzda olishga, ishlab chiqargan mahsulotlarini esa bozor talablari asosida sotishga harakat qilishlari lozim. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich davlat rahbarligida o`tilayotgan davrda respublikamiz qishloq xo`jaligida moliya, kredit, soliq hamda baholar islohoti qay tarzda amalga oshirilmoqda?

Bu o`rinda ta`kidlash kerakki, qishloq xo`jalik erlariga, yirik irrigatsiya-melioratsiya inshootlariga nisbatan davlat mulkchiligi saqlanib qolganligi tufayli yangi erlarni kompleks o`zlashtirish, foydalanilayotgan erlarning unumdorligini oshirish maqsadida amalga oshirilayotgan irrigatsiya va melioratsiya tadbirlari, yirik irrigatsiya-melioratsiya inshootlarini qurish, ta`mirlash va ulardan foydalanish uchun davlat byudjetidan mablag` ajratilmoqda. Qishloq hududlarida ekologik muhitni sog`lomlashtirish bilan bog`liq bo`lgan tadbirlarga ham, qishloq xo`jaligidagi urug`chilik, selektsiya, naslchilik, veterinariya sohalariga ham mablag`lar byudjetdan berilmoqda. Bundan tashqari tarmoqdagi davlat tashkilotlarining faoliyatlari ham byudjetdan ajratilayotgan mablag`lar evaziga moliyalashtirilmogda. Shirkat, fermer, mustaqil dehqon xo`jaliklari esa ishlab chiqarishi uchun talab etilgan mablag`larning asosiy qismini o`z hisoblaridan sarflamoqdalar.

Ular ishlab chiqarish vositalarini o`z foydalari, amortizatsiya fondi hamda asosiy vositalarni tugatishdan olayotgan mablag`lari hisobidan xarid qilmoqdalar. Bunday mablag`lar etishmagan hollarda chetdan vaqtincha bo`sh bo`lgan mablag`larni manfaatli ravishda jalb etishga harakat qilmoqdalar.

Shuningdek, bu jarayonda homiylarning ajratmalari, turli xildagi kredit institutlarining vaqtincha bo`sh bo`lgan mablag`lari, barcha investorlarning sarmoyalari jalb etilmogda. Bunda o`zaro manfaatlar e`tiborga olinmogda. Qishloq xo`jalik korxonalari aksionerlik-tijorat banklaridan asosiy vositalar uchun uzoq, aylanma vositalar uchun esa qisqa muddatli kreditlar oladilar. Ularni olishda kredit stavkalarining foiz darajasiga hamda qaytarib berish vaqtining boshlanishiga alohida e`tibor berishlari lozim. Lekin hozirgi davrda qishloq xo`jalik korxonalari kam foyda olayotganligi, rentabelligi pastligi uchun kredit institutlari ularga juda ham oz miqdorda kredit mablag`lari bermoqdalar. Bu ularning talablarini mutlaqo qondira olmayapti. Shuning uchun qishloq xo`jalik korxonalari banklardan kredit olish uchun etishtirayotgan mahsulotlarini va oladigan daromadlarini ham garovga qo`yishlari kerak.

O`tish davrining hozirgi bosqichida davlat ehtiyojlari uchun talab etilmagan miqdordagi paxta, g`alla, sholi mahsulotlari etishtirishni davlat byudjetidan maxsus

fondlar orqali moliyalashtirish amalga oshirilmoqda. Lekin bu mablag` qishloq xo`jalik ishlab chiqarishi uchun zarur bo`lgan yoqilg`i, yonilg`i, mineral o`g`itlar, ehtiyot qismlar sotib olish uchun sarflanmoqda. Qishloq xo`jalik korxonalari bunday mablag`larning atigi 7 foizinigina ish haqi sifatida sarflashi mumkin. 93 foizi yuqoridagi yo`nalishlar uchun sarflanadi. Bu borada xo`jaliklar uchun erkinlik berilmagan. Kelajakda bu jarayonni qisman bo`lsa ham takomillashtirish, ya`ni korxonalariga bunday mablag`larni sarflashda erkinlik berish maqsadga muvofiqdir. Qishloq xo`jaligiga ichki va tashqi investitsiyalarni jalb etishga alohida e`tibor berish lozim. Uning huquqiy asoslari yaratilgan. Chunonchi, «Investitsion faoliyat to`g`risida», «Chet el investitsiyalari to`g`risida»gi qonunlar qabul qilingan. Demak, endilikda korxonalar hamkorlar qidirib topishga harakat qilishlari kerak. Shuningdek, davlat kanallari orqali kelayotgan investitsiyalarning bir qismini qishloq xo`jaligiga yo`naltirish ham foydadan xoli emas.

O`tish davrida qishloq xo`jalik korxonalaridan olinayotgan soliqlar tizimi ham takomillashtirilmoqda. 1999 yilgacha ular daromad, er, suv, mulk, aktsiz va boshqa turdagi soliqlarni, to`lovlarni to`lar edilar. 1999 yilning 1 yanvaridan boshlab korxonalaridan yagona er solig`i olinmoqda. Uning miqdori er unumdorligiga (erning bal bonitet klasslariga) qarab belgilanadi. Lekin yagona er solig`i miqdorini (stavkasini) aniqlash tartibini xo`jaliklar bilmaydilar. Ular tuman soliq inspeksiylari tomonidan berilgan stavkalar bo`yicha soliq summasini aniqlab, belgilangan muddatlarda mahalliy byudjetga o`tkazadilar.

Yagona er solig`ining joriy etilishi xo`jaliklar uchun ancha qulaylik tug`dirdi. Chunki 10 ta soliq turi bo`yicha hisob-kitob qilgandan ko`ra, yagona soliqni hisoblash ancha engil. Lekin yagona er solig`i joriy etilishi bilan byudjetga to`lanayotgan summa qisqarish o`rniga oshdi. Bu hol xo`jaliklarni ancha o`ylantirmoqda. Shuning uchun uning stavkalarini ko`rib chiqish hozirgi vaqtda xo`jaliklar uchun eng muhim masala hisoblanadi. Chunki so`nggi yillarda tuproq unumdorligining pasayish tendentsiyasi kuzatilmoqda. 1992 yildan qishloq xo`jalik korxonalari etishtirayotgan barcha mahsulotlarini erkin sotish imkoniyatlariga ega bo`la boshladilar. Bu tarmoqda baholar islohoti amalga oshirilayotganligidan dalolat beradi.

Hozirgi davrda xo`jaliklar etishtirayotgan mahsulotlarini bir qancha turdagi narxlarda sotmoqdalar. Jumladan:

- davlat ehtiyojiga kerak bo`lgan paxta, bug`doy, sholining rejalashtirilgan hosilga nisbatan 30 foizini davlat xarid narxlarida;
- etishtirilgan hoslining davlat buyurmalaridan ortig`ini hamda davlat ehtiyoji uchun olish mahsulotlarni oluvchilar bilan tuzilgan shartnomalarda ko`rsatilgan kelishilgan baholarda (ularni shartnoma baholari ham deb atashadi);
- erkin sotiladigan mahsulotlarni erkin baholarda sotmoqdalar;
- xo`jalik ichida iste`mol qilinadigan yoki foydalaniladigan mahsulotlarni esa ularning tannarxlarida o`tkazmoqdalar.

Bular bozor iqtisodiyoti talablariga to`liq javob bermaydi. Shuning uchun uni kelajakda yanada takomillashtirish talab etiladi.

Tayanch iboralar:

Tadbirkorlik, iqtisodiy negizi, shakllari, jamoa xo`jaliklari, jamoa mulki, shirkatlar, fermer xo`jaliklari, dehqon xo`jaliklari, qo`shma korxonalar, qo`shma mulklar, xususiy korxonalar, xususiy mulk.

Qisqacha xulosalar

Respublikada erkin bozor iqtisodiyotini barpo etish va rivojlantirish uchun qishloq xo`jaligining barcha sohalarida bozor munosabatlarini shakllantirish ob`ektiv zaruriyat hisoblanadi. Bu masalani yagona tizim shaklida davlat rahbarligida bosqichma-bosqich amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Amalga oshirilishi zarur bo`lgan agroiqtisodiy islohotlarning huquqiy asoslari yaratilmoqda. Buni Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qonunlar, Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari isbotlaydi.

Huquqiy hamda me`yoriy hujjatlarga asoslangan holda qishloq xo`jaligida:

- er islohoti amalga oshirilmoqda. Bunda erga nisbatan umummilliy boylik deb qaralmoqda, ya`ni davlat mulkchiligi saqlangan holda yuridik va jismoniy shaxslarga erdan foydalanishga egalik qilish huquqi berilmoqda;
- mulk islohotini amalga oshirishga katta e`tibor berilmoqda. Natijada tarmoqda nodavlat mulkchilik shakllaridan jamoa, xususiy, shaxsiy hamda aralash mulkchilik turlari bosqichma-bosqich barpo etilib, rivojlantirilmoqda;
- shaklan va mazmunan afzal tub moliya, kredit, soliq va baho hamda tashkiliy-tarkibiy islohotlar amalga oshirilmoqda.

Amalga oshirilayotgan agrar-iqtisodiy islohotlar natijasida mamlakat qishloq xo`jaligining ma`lum darajada rivojlanishi ta`minlanmoqda. Lekin bu jarayon ham bozor iqtisodiyoti talablariga to`liq javob bera olmaydi. Shuning uchun ham kelajakda barcha yo`nalishlar bo`yicha iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish zarur. Asosiy e`tibor qishloq xo`jalik ishlab chiqarishining rivojlanishini ta`minlaydigan shaxsiy va xususiy hamda aralash mulkchilik turlarini rivojlantirishga, soliq, moliya-kredit va baho islohotlarini takomillashtirishga qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qishloq xo`jaligiga davlat rahbarligi qanday amalga oshirilmoqda?
2. Agrar-iqtisodiy islohotlar yo`nalishlari qanday amalga oshirilmoqda?
3. er islohoti qanday tartibda amalga oshirilmoqda?
4. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish deganda nimani tushunasiz?
5. Mulkni xususiylashtirish deganda nimani tushunasiz?
6. Moliya-kredit islohotlari qanday amalga oshirilmoqda?
7. Soliq va to`lovlar tizimining o`zgarishini tushuntirib bering.

Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Fuqarolik Kodeksi», “Tadbirkorlikka oid qonun hujjatlari to'plami”, T.: “Sharq”, 2002.
2. O'zbekiston Respublikasining «Mehnat Kodeksi», T.: «Adolat», 1996
3. O'zbekiston Respublikasining «Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeksi», T.: «Adolat», 1995
4. O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi 2004 yil 26 avgustdagi «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi Qonuni, «Xalq so'zi» gazetasi, 2004 yil 15 oktyabr
5. O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 30 apreldagi «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi Qonuni, «O'zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qonunchilik hujjatlari to'plami», T.: «O'zbekiston», 2002 y.
6. Blank I.A. «Osnovo` finansovogo menedjmenta». 2-x tomax, K.: «Nika-tsentr» «El`ga», 1999.
7. Barns L.B. i dr., «Prepodavanie i metod konkretno`x situatsiy» – M., 2000
8. Bogatin Yu.V. Shvandar V.A., «Investitsionno`y analiz. uchebnoe posobie», - M.: YuNITI, 2001
9. M.N. Bakanova, A.D. Sheremetova, «Ekonomicheskiy analiz: situatsii, testo`, primero`, zadachi, vo`bor optimal`no`x resheniy, finansovoe prognozirovanie», - M.: Finanso` i statistika, 2004